

Манастир Милешева

Оливера Кандић, Светлана Поповић, Радојка Зарић
(Београд 1995.)

Историја манастира

У средњовековној жупи Црној Стени, у Полимљу, основао је принц Владислав Немањић манастир Милешеву, око 1219. године. Владислав је био други син краља Стефана Првовенчаног и унук Стефана Немање, оснивача династије која је владала Србијом скоро 200 година. На српски престо Владислав је дошао 1234. године, после старијег брата Радослава и остао до 1243, кад га је предао трећем сину Стефана Првовенчаног - Урошу. Главну манастирску цркву посветио је Вазнесењу Христовом и одредио је за свој маузолеј. Сахрањен је у јужном делу храма, испод ктиторске композиције, на којој је представљен с моделом цркве коју дарује Христу посредством Богородице.

Није сачувано ниједно оновремено сведочанство о години изградње и осликавања цркве. Због тога се она одређује посредно, на основу тумачења владарских портрета насликаних на зидовима цркве и много познијих записа. На фрескама у старој припрати приказано је породично стабло Немањића. На источном зиду поворку предводи Немања, а до њега је тадашњи архиепископ српске цркве Сава. На северном зиду следе фигуре Стефана Првовенчаног, у то време краља Србије, затим његовог наследника и савладара Радослава и, на крају, принца Владислава с моделом цркве чији је ктитор. На јужном зиду, избледела фигура младог владара највероватније представља никејског цара Јована III Ватаца. Узимајући у обзир да је Првовенчани умро 1228. године, да му је Радрслав био савладар од 1220, а Јован Ватац ступио на византијски престо 1222, милешевске фреске су морале настати између 1222. и 1228. године. На оба модела цркве која Владислав на фрескама држи у руци није насликана спољна приправа. Она је призидана после довршења главног дела храма, а пре 1237. године, вероватно још за живота Светог Саве, и по његовој замисли. Убрзо после Савине смрти у Трнову у Бугарској, краљ Владислав му је у милешевској цркви припремио гроб и уз велике почести пренео и сахранио. Недуго затим, мошти су му извађене из гроба и изложене у украшеном ћивоту „по сред свете и велике цркве“. То су забележили у биографијама Светог Саве његов савременик Доментијан и нешто касније Теодосије. Мошти првог српског архиепископа донеле су Милешевци велико поштовање и славу тако да се у каснијим списима она често назива манастиром Светог Саве.

Рана историја једног од најзначајнијих српских манастира је непотпуна, јер није остало довољно писаних историјских сведочанстава о њему. Зна се да је Владислав, као ктитор, према средњовековном праву, морао издати оснивачку повељу манастиру којом му додељује имања од којих ће се издржавати. На жалост, ниједан документ није сачуван. Из других средњовековних списа познато је да је у Милешевци био на снази „Закон Светог Саве“, који је установљен још у доба оснивања Студенице. Тај закон је одређивао дужности и обавезе свих житеља манастирског властелинства. Манастирски живот и уређење били су прописани типиком. Није познато шта је све садржавао милешевски типик, али се може претпоставити да је био написан по узору на сту-денички. Монашки

живот био је организован као општежиће (киновија). Монаси су заједно живели, радили и ободовали у пространој трпезарији. Самостално припремање хране било је строго забрањено. У средњовековној Србији то је био једини облик живота у манастирској заједници, изузимајући испоснице, које су се оснивале и поред најзначајнијих монашких насеобина. Манастир Милешева је сигурно имао испоснице у својој околини. Оне су се вероватно налазиле у стеновитој клисури реке Милешевке, у пећинама, од којих је једна и данас позната као пећина Светога Саве. Манастир је био и значајно књижевно средиште. Тако је за краља Владислава 1264. године ту преписан Пролог, а за краљицу Јелену 1295. Номоканон.

Манастир Милешева је основан у непосредној близини важног средњовековног пута, који је повезивао приморске области са средишњим деловима државе и ишао даље на исток. Њиме се одвијала жива караванска трговина између Приморја и залеђа. То је један од разлога што се рано у средњем веку надомак Милешеве развио манастирски трг, данашње Пријепоље, које се са таквом наменом помиње 1343. године. Пут је у средњем веку водио десном обалом Милешевке, па је недалеко од манастира, на месту где се данас налази „Бегов мост“, прелазио на леву обалу реке и водио падином поред манастира даље у унутрашње области државе. Остаци тога пута прекривеног калдрмом сачувани су до данас. На месту где се један крак одвајао од главног пута и водио до монашког насеља, била је у XVI веку велика камена грађевина, која је служила као путна станица (хан) и припадала властелинству манастира. Остаци те грађевине, порушене и засуте земљом, сада се налазе на ливади изнад манастира.

Милешева је у средњем веку била један од најзначајнијих манастира. Њено властелинство су увећавали и потоњи српски владари. Потврђивали су јој стара добра и додељивали нова. Краљ Урош је 1276. године подарио Милешеву манастир Светог Николе у Хвосну а деспот Стефан Лазаревић је 1413. приложио пет села и дао посебне повластице.

Са развојем култа Светог Саве растао је и углед милешевског манастира. Босански бан Твртко се 1377. године, највероватније у овој немањихкој задужбини, крунисао „сугубим (двоструким) венцем“ за краља Босне и Србије, а Стефан Вукчић-Косача називао се од 1449. године херцегом од Светог Саве. У Милешеву је почетком XV века основана Милешевска митрополија, која је трајала скоро цело столеће.

Манастир је први пут рушен можда већ крајем прве половине XIII столећа, кад је у провали Кумана страдао и манастир Светог Петра у Бијелом Пољу. Археолошка ископавања су показала да је у Милешеву, вероватно у то време, знатно оштећен бедем дуж северне стране монашког насеља.

Велика разарања задесила су манастир већ са првим продорима Турака. У време пада српске средњовековне државе, 1459. године, попаљен је и порушени су делови његових обимних зидова. Убрзо је манастир обновљен и у њему је настављен живот.

У XVI веку Милешева је достигла највећи успон. Била је угледан и богат манастир, с великим бројем монаха. Толико је била економски развијена да су њени калуђери од 1573. до 1586. године извозили у Дубровник око 500 грла стоке годишње. Добри приходи у дужем периоду и предузимљиви игумани омогућили су да се ту развије разноврсна културна и занатска делатност, као и да се предузму обимније поправке манастира којима

је обе-лежено готово цело столеће. Уз цркву су додати нови простори, поново су осликани делови наоса, а зграде монашког насеља су обновљене или из основа изграђене. У манастиру су преписиване, повезиване, али и штампане књиге. Познате су две милешевске штампарије: прваје радила 1544. и 1545. а друга 1557. године. Милешевци су тај занат учили у Венецији, где су иначе њихова сабраћа дуго важила за највештије штампаре ћирилске књиге свога времена.

Манастир су често посећивале дипломате и други путници из Француске, Немачке и Италије. Поједини су, задивљени сјајем, богатством и лепотом фресака, икона и реликвијара забележили значајне податке о цркви, манастиру и животу његових монаха.

Средином XVI века Милешева је била најзначајније средиште духовног живота Срба. Велики удео је имала у обнови српске Цркве и била ослонац у очувању националне свести. Били су јој привржени утицајни чланови породице Соколовић, родом из овог краја - велики везир Мехмед паша и патријарх Макарије (као и његбви наследници), који су имали несумњиве заслуге за поновно успостављање Пећке патријаршије и ширење српског православља, где је Милешева имала једну од водећих улога.

Свети Сава је био симбол Милешеве, што је пресудно утицало на њен углед и значај. Његов култ је овде негован и ширио се у све крајеве земље. Светог Саву су поштовали и веровали у његову моћ исцељивања и хришћани и муслимани. Милешевски калуђери су увек наглашавали своју улогу чувара његових мошти-ју, чак и када су оне однете и спаљене. Као оснивач српске цркве, светац, заштитник и чудотворац био је Свети Сава извор књижевних дела и бројних народних предања која су се преносила у све крајеве настањене Србима. Турци су сматрали да ће уништењем његових моштију Србе најоштрије казнити за побуну и зауставити њихов национални полет. Тако је Милешеву изненадна несрећа задесила 1594/1595. године, када су Турци однели њену највећу светињу - мошти Светога Саве и спалили на Врачаревом брду у Београду. Култ Светога Саве, међутим, није после тога замро, као ни живот у Милешевима.

Почетком XVII века Милешева је још увек била развијен манастир. Нова невоља ју је снашла 1624. године, када је набујала речица Косаћанка однела део порте са грађевинама. Орунелост манастира нагнала је милешевског игумана Теодосија да са неколико калуђера оде у Москву и од руског цара затражи помоћ за обнову. Навео је тада да је црква осликана златом и светим ликовима, али је олово на њој пропало од дугогодишњег стајања и да га треба заменити. По његовим речима кровни покривач ее састојао од 4.600 оловних табли 2,5 лакта дужине, а под њим служи осам олтара. Овде су вероватно убројани и параклиси који су се налазили у склопу монашког насеља. Помоћ су добили као и право да сваке шесте, касније и сваке четврте године, долазе по њу. До средине XVII века игумани Теодосије, Василије и Ви-сарион темељно су обновили цркву и манастирске зграде, користећи прилоге руских царева и господара Влашке и Молдавије.

Од краја XVII до последњих деценија XVIII века Милешеву су Турци неколико пута палили и пљачкали. У једном пожару били су захваћени и делови цркве. После 1688. године, кад је манастир попаљен, у великим сеобама српског народа повукао се и већи број монаха, идући на север све до Будима и Сентандреје, а после похаре 1782. године остао је пуст, без монаха. Црква се полако обрушавала, а пљачкаши су поломили саркофаге и раскопали гробнице у њој тражећи драгоцености. Рушевине манастира за-текао је 1857. године руски научник и дипломата Александар Гиљфердинг и описао их. Црква је тада

била знатно оштећена, без кровова и купола, засута земљом и обрасла растињем.

Угледне пријеполске породице Веселичића, Станишића, Милетића и Петровића, са настојатељем манастира Макаријем Вујићем, добиле су 1863. године дозволу за обнову цркве од везира Осман Топал-паше и почеле да прикупљају новац за то. Осим добровољних прилога околног становништва, знатну финансијску помоћ пружио је Министарство просвете и црквених дела Кнежевине Србије, по налогу кнеза Михаила Обреновића. Обнова цркве трајала је шест година, а урадили су је домаћи мајстори. Тада су президани сви горњи делови зидова и кровни венци, проскомидија и ђаконикох озидани су из темеља а највећим делом и обе капеле, тамбури и куполе. Сви прозори и западни портал добили су нове камене оквире. Кровови су покривени шиндром, која је убрзо замењена плехом. На северозападној страни манастира подигнута је зграда, данас позната под именом „мали конак“, а 1884. године, на остацима средњовековних здања сазидана је пространа камена грађевина, „нови конак“. Тада су саграђени и воденица уз југоисточни део манастира и дрвени мост, на жалост доцније порушен, који је повезивао обале Милешевке. Манастир је поново страдао у великој поплави крајем XIX столећа кад је набујала Милешевка разорила воденицу и однела јужни део каменог новог конака. После поплаве конак је преправљен и сазидани су заштитни камени зидови уз реку Милешевку, а 1911. године испред цркве је подигнут тежак камени звоник. У првој половини XX века одржаване су постојеће манастирске зграде, а сазидани су и нови оградни зидови од камена са северне и источне стране. На заравни северно од манастирске порте, од манастирских економских зграда сачувала се само стара камена стаја.

Милешева је у другој половини XX века наставила да живи као мала монашка заједница, а од средњовековних грађевина преостала је, у измењеном облику, само црква Вазнесења.

Истраживања и конзерваторски радови

После Другог светског рата, Завод за заштиту споменика културе Србије извршио је најхитније конзерваторске радове на цркви. Тада је она поправљена и покривена оловним лимом а фреске су очишћене и конзервиране. Реконструисан је „мали конак“. Обимни истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови почели су 1980. године на цркви, монашком насељу и непосредној околини и још нису завршени. Током истраживања цркве дошло се до многих сазнања о њеној изворној архитектури и каснијим преправкама. Старијем делу цркве враћени су првобитни основни облици, осим куполе. Промењени су кровови, венци, фасаде, плочник у унутрашњости. Спољна припрата је конзервирана у облицима које је добила у XIX веку, уз мање измене. У унутрашњости припрате приказана је стара конструкција дели-мичном обновом пода на спрату. На првобитне делове зидова цркве постављен је тањи слбј малтера, а на сва каснија зидања, дебљи.

Археолошким ископавањима откривени су остаци манастирских грађевина, до тада непознати, који сведоче о непрекинутом живо-ту манастира и његовим вредностима од XIII до краја XVIII века. Остаци ових зграда се конзервирају и делимично обнављају, заједно с обимним зидом. Кула са улазом у манастир на југои-сточној страни порте недавно је обновљена до првог спрата.

*Оливера Кандић
Светлана Поповић*

Архитектура

Црква Вазнесења Христовог

Главна црква манастира Милешеве припада, по архитектонским обележјима, другом, зрелом раздобљу монументалне архитектуреу Рашкој, који почиње изградњом Жиче. Градитељски програм утврђен у жичкој цркви, настојањем Светог Саве, био је основа за обликовање српских православних храмова кроз цео XIII век.

Српска сакрална архитектура, стварана на граници између Византије и Запада, показивала је, од почетка свог развоја, утицаје обе ове културе. Просторни распоред заснован је био на решењу-ма византијских цркава, а спољни облици имали су елементе својствене романичком градитељству. У таквом споју, обогатеном домаћом традицијом и прилагођеном потребама установљеног богослужења, настала је и развијала се архитектура посебних обе-лежја позната у науци као Рашки стил. Градитељи су најчешће довођени са Запада, из јадранских области, где је био устаљен романички начин зидања и украшавања, ослоњен на градитељство Апулије и северне Италије, с којима је ово подручје имало сталне везе. Тако је и Владислав изградњу своје задужбине, милешевске цркве, поверио мајсторима из западних крајева. Њима нису била блиска решења рашких куполних цркава, тако да су са тешкоћом, и извесним неправилностима, остварили задати програм. Неке појединости дозвољавају претпоставку да је црква подигнута на темељима старије сакралне грађевине.

Милешевски храм је првобитно био обликован као једнокуполна једнобродна грађевина. Просторним распоредом приближила се Спасовој цркви у Жичи, али јој недостаје источни травеј, уобичајен у црквама тога типа. Састојала се од припрате, наоса са две певнице, и олтарског простора. Неку годину касније, дози-дана је на западној страни велика спољна припрата са двама капелама.

Источни део цркве има велику полукружну апсиду и две мање, додате уз њене бокове. Ова два бочна одељења - проскомидија и ђаконикон - као и горњи део средње апсиде, добили су данашњи облик у обнови 1863. године. Између апсиде и наоса, уместо источног травеја, можда је постојао посебан лук, о чему сведоче узани камени венци, сачувани на оба краја апсиде, са којих је лук почињао. Облик тога лука и његова првобитна висина нису за сада познати, јер унутрашња површина зидова још није испитана. Наос чине правоугаони поткуполни простор и узани западни травеј, међусобно одвојени двама јаким пиластрима. Куполну конструкцију носе по један попречни лук на источној и западној страни и по два прислоњена лука на северу и југу. Прислоњени лукови су удвојени да би се из правоугаоне дошло до квадратне основе, над којом је изграђен кружни тамбур с куполом. Сви лукови су преломљени у темену, као и у највећем броју рашких цркава, а у њиховим ослоњцима налазе се узани камени венци. Простор је био осветљен са осам прозора на тамбуру куполе и по једним узаним прозором на подужним зидовима травеја. Купола, тамбур и део сводова обновљени су у XIX веку.

Стара припрата је првобитно била замишљена као полуотворен трем, са по два пролаза

на северној и јужној страни, а на западној су, можда, била и три отвора. Ови отвори су зазидани пре сликања фресака, тако да се у цркву, када је била завршена, улазило само кроз једна врата, и то са западне стране. Између припрате и наоса постојао је зид и у њему камени портал. Средњи део зида се срушио, вероватно у XVIII-XIX веку, и није обнављан 1863. године, већ су његови крајеви обликовани као пиластри и изнад њих је изграђен високи лук. Тако је припрата постала део наоса. Недавно су рестаурисани делови тога зида и портала. У бочним зидовима налазио се по један узани прозор, а, можда, у горњем делу, још по један, већи. На западном зиду постојао је веома велики прозор, који је касније зазидан и претворен у нишу, кадје дозиданаспољна припрата.

Спољна припрата је имала приземље и спрат. Подужни зидови приземља првобитно су били подељени на четири дела помоћу пиластера спојених полукружним луковима. Испод њих, све до пода, налазиле су се плитке нише. Пре сликања фресака нише су зазидане. Над приземљем су били изграђени полуобличасти свод и три попречна лука, Јаке греде преко свода носиле су под спрата. Свод је сачуван само на источној страни. На западном зиду, у приземљу, с обе стране улаза, постојала су два једноделна прозора. Они су зазидани пре осликавања припрате. Тако је добијен мрачан простор, сличан крипти, вероватно да би ту била гробница Светог Саве. Велики јединствен простор спрата подељен је у горњој зони сводном конструкцијом по дужини на три травеја, од којих је средњи двоструко дужи од крајњих. Ивични травеји су засведени подужно постављеним сводовима, који леже на луковима прислоњеним уз бочне зидове. У средњем травеју, са бочних страна, по четири прислоњена лука, степенасто уздигнута један изнад другог, своде основу на облик приближан квадрату. Куполна конструкција изнад лукова настала је 1863-1868. године. Није познато да ли је, по првобитном решењу, на овом месту стајала купола или крстасти свод, можда и са ребрима, као у Радосављевој припрати у Студеници, која је настала приближно у исто време. Тамо је примењен сличан систем степенасто уздигнутих прислоњених лукова ослоњених на конзоле, а на њима су стајала два крстаста свода са ребрима. Могуће је да су обе грађевине извели исти мајстори.

Није поуздано утврђено чему је служио спрат припрате. Могуће је да је и мењао намену. Има мишљења да је био предвиђен за потребе Светог Саве, као што је то случај у Жичи. Можда је коришћен за скрипторијум. У препису Пролога из 1264. године наведено је да је та књига написана „у храму Светог Спаса“. Најпогоднији простор у цркви за ову делатност био је спрат при прате. Осветљавала су га два велика прозора на бочним зидовима, који су допирали до пода, а вероватно и још један на западу. У источни зид, међутим, била је уклесана овална ниша, која је такође почињала од пода, али се не може установити када је она обликована. Тај део спрата био је олтарски простор. Иконостас је стајао испод источног попречног лука, на коме се сачувао траг даске на коју је био прикачен низ икона. Из тога се може закључити да је спрат спољне припрате служио као капела, ако не од почетка, онда сигурно од XVI века. Обновом у XIX столећу бочни прозори су сужени и подпрозорници су постављени на већу висину, а цео западни зид и прозор у њему су президани. Олтарска ниша је тада скраћена и проширена.

Капеле уз бочне стране припрате су мали правоугаони простори са истакнутим апсидама на источној страни, полукружним споља и изнутра. Крајем XIX века президане су готово у целини, у произвољним облицима, конструкцији и висини. Мајсторима је за узор послужила Жича, тако да су изграђене с куполама и конструкцијом која их носи. Првобитне капеле су биле ниже, са сводовима преломљеним у врху и управним на подужне зидове спољне припрате. Биле су покривене двосливним крововима. Уз западне

углове припрате нађени су остаци двеју кула. Истражене су само делимично, досадашња сазнања нису дала довољно података на основу којих би се утврдило време њиховог настанка.

Спољне облике старе цркве одликује висок брод, покривен двосливним кровом. На источном крају брода уздиже се купола на округлом тамбуру. Куполна конструкција увучена је у односу на раван подужних зидова. Први пут у рашкој архитектури коцкасто постоље куполе не наставља се на бочне зидове цркве, већ је уже од брода. У готово свим храмовима изграђеним после милешевског прихваћен је тај систем обликовања. Тамбури и куполе су обновљени 1863. године, а вероватно су постојали подаци о изворном распореду отвора и ниша. Осам простора и исто толико ниша између њих тада је завршено у облику поврнутих лукова у духу исламске архитектуре, како је било уобичајено у последњим столећима турске владавине у Србији. Стара купола, прозори и нише, сигурно су били нижи, а полукружни лукови једноставни.

Црква и спољна припрата зидане су од узаних блокова лаког, шупљикавог камена, сиге, и споља омалтерисане сасвим светлим жућкастим малтером. Фасаде су биле мирне и једноставне. Једини украси на броду цркве били су по један пиластар на северној и јужној страни, на половини дужине фасаде, и низови плитких, полукружно завршених ниша у подстрешјима. Нише су се налазиле на трима странама кубичног постоља, на северној и јужној страни подужних зидова старијег дела цркве и на олтарској апсиди. Подаци о овим нишама налазе се на моделу цркве, који је насликан у руци краља Владислава на северном зиду старе припрате. Како су горњи делови зидова цркве у ранијим поправкама презиђивани, овај украс није сачуван у првобитном облику. Нише на кубичном постољу президане су 1863, а оне на броду уобличене су 1993. године.

При пројектовању цркве и одређивању међусобних односа њених делова, мајстори су се служили геометријском схемом заснованом на квадрату, чија је страница једнака пречнику куполе. Делови овог квадрата, који се из њега могу добити геометријским путем, служили су за размаравање грађевине приликом зидања.

Са унутрашње стране, дужина брода старијег дела цркве иста је као и њена укупна ширина, а споља је дужина брода једнака висини цркве.

Од старих портала и прозора милешевске цркве мало је сачувано. Преостала су два првобитна портала на улазима у капеле и велики део западног, кроз који се улазило у старији део цркве. Сви остали су из XIX века. Портали су од тамног црвеног камена, засведени полукружним луковима српастог чела. Такав облик је чест у црквама у Апулији и Приморју. Праг и довратници портала који је стајао у зиду између старе припрате и наоса били су употребљени у XIX веку за попличавање цркве, а 1994. године враћени су на првобитна места. Сви унутрашњи оквири портала били су, као и плочник, исклесани од црвенкастог камена, једноставних профила и засведени полукружним луковима, без водоравне греде. Једино је портал на западној фасади спољне припрате био богатији и исклесан од светлосивог, скоро белог камена. Украшавала су га два камена лава, који су на леђима носили округле стубове, на које се, преко капитета, свакако ослањала полукружна архиволта. Сачувани су један лав, једна стопа и део стуба.

Сви прозори цркве преправљени су у XIX веку. Тада су добили нове оквири од пешчара, а неки од њих су и стављени на већу висину. Првобитни изглед прозора ниже

зоне познат је на основу оних који су били зазидани још у XIII веку. На подужним зидовима западног травеја била су зазидана по два прозора са обе стране још у току градње, а изнад њих још по један пре сликања фресака. Тако су остали сачувани и показују да су били једноделни, узани и са оквиром од сиге од које су и зидови. Прозори спољне припрате вероватно су били двојни, можда обрађени у племенитом камену. Сачувани део мермерног капитела могао је бити с једног од њих.

Главна црква манастира Милешеве је породична гробница краља Владислава. Било је предвиђено да се у њој сахрани он као ктитор, и његова супруга краљица Белослава. Краљев саркофаг је стајао уз јужни зид наоса, испод његовог ктиторског портрета, а краљичин уз јужни зид припрате. Зидане гробнице налазиле су се испред саркофага. Оба саркофага била су исклесана од црвенкастог камена са белим жилама, и украшена уз ивице профилисаним тракама. Од њих су сачувани делови на основу којих се могу обновити. Камени одломци светлосиве боје и дубоких профила, нађени у току археолошких ископавања, можда су припадали постољу за ћивот, или гробном обележју Светог Саве, које је стајало највероватније у спољној припрати.

Олтарски простор цркве био је одвојен од наоса ниском олтарском преградом од камена. Она није сачувана, чак ниједан њен део до сада није пронађен. Данас се на том месту налази висок дрвени иконостас, постављен почетком XX века.

У цркви је стајала и посуда за освећену воду. Била је исклесана од црвенкастог камена и од ње су преостали постоље и поклопац у облику полулопте, украшене са четири двострука крста. Део једног од камених свећњака, каквих је морало бити неколико, употребљен је као стуб у северном прозору спољне припрате.

Милешевска црква са спољном припратом чини целину у програмском и грађевинском смислу. У облицима потоњих споменика, међутим, могу се пратити само поједина решења остварена на њеном главном, старијем делу, међу којима су најзначајнији трансепт и купола. Под утицајем култа Светог Саве Милешева је, као његова гробна црква, била подстрек за враћање на старе рашке узоре, при изградњи цркава у сливу Дрине у доба Косача, а посредно и касније на ширем подручју, све до XVII века.

Архитектура милешевске цркве није у потпуности разјашњена. Истраживања из последњих година донела су много нових података, али су неке појединости остале непознате. Кад буду окончана археолошка ископавања и кад се обије малтер с унутрашњих површина зидова храма, извесне недоумице ће се сигурније и потпуније разрешити. Тада ће се, свакако, боље сагледати првобитни облици цркве и њених украса, а с тим и њено место у развоју српске сакралне архитектуре XIII века.

Оливера Кандић

МОНАСТИРСКО НАСЕЉЕ

Средњи век

Манастир Милешева је утемељен у почетку XIII века на релативно равном платоу, на ушћу реке Косаћанке у Милешеву. Окружен је брдима, од којих се највише истичу стрме литице каменитог Титеровца са североисточне стране. Манастирско насеље је имало неправилан полигоналан облик, углавном условљен блмзином речних корита. Насеље је обликовано по узору на остале српске средњовековне манастире, код којих се увек главна црква налазила у средишту, окружена спољним каменим зидовима, уз које су биле у низу манастирске грађевине - трпезарија, ћелије за становање, зграда управе, кухиња, пекара, радионице, оставе и друго.

У рушењима и разарањима, обновама и поправкама током своје дуге историје, манастир Милешева је дочекао XX столеће само са једном очуваном средњовековном грађевином - црквом Вазнесења - док су остаци осталих зграда били скривени великим земљаним наносима. Тек је археолошким истраживањима од 1980. године почело систематско откривање некадашњих манастирских зграда и бедема. До данас је откривено више од половине средњовековног манастира, а ископани грађевински остаци пружају сложено слику насеља које се развијало и градило од XIII до XIX века.

Фрагментарно сачувани грађевински остаци из XIII века откривени су на целокупном простору манастира. Насеље је било ограђено каменим зидом. На западној страни налазила се пространа трпезарија, као што је било уобичајено. Њени остаци пронађени су испод пода у конаку изграђеном у XIX веку. Откривени су источни спољни зид тог здања и делови пода од ружичастог камена истога типа и обраде као у цркви. Претпоставља се да је главни улаз у манастир првобитно био негде на западној страни насеља, као и у другим средњовековним манастирима у Србији, на шта указују остаци зграда и њихова просторна диспозиција и положај пута којим се у то време прилазило манастиру. Данашњи пут и улаз на северној страни су из новијег доба (XIX и XX век). Средњовековни пут је ишао левом обалом Милешевке, док је монашко насеље било утемељено на њеној десној обали. Због тога му се једино могло прићи с јужне стране, преко моста. Садашњи мост источно од манастира такође је скорашњи, постављен на месту дрвеног моста из XIX века. Пошто се у српским средњовековним манастирима, по усвојеној просторној иконографији, главни улаз морао налазити у западном делу насеља, наспрам улаза у цркву, може се са сигурношћу претпоставити да су се и у Милешеву улазна грађевина и мост, који је до ње водио у средњем веку, налазили на југозападном делу манастира, између трпезарије и зграда уз јужни обимни зид. На жалост, бројне поплаве река рушиле су током дуге историје спољне манастирске зидове, а једна од великих поплава с краја XIX столећа однела је готово целу јужну страну монашког насеља. Тада су, заједно с млађим објектима, настрадали и остаци средњовековних зграда, а међу њима и главна улазна грађевина.

На југоисточном делу насеља откривен је још један улаз. Он је водио ка манастирском имању, економским зградама и воденицама, које су се вероватно налазиле на падинама уз реку источно од Милешеве. Био је у склопу четвртасте куле, јаких зидова. На том месту се улазило у манастир током целог његовог постојања.

Средњовековна здања била су издужених правоугаоних основа, приљубљена уза зидове, а она на источној и северној страни насеља имала су тремове. У једној од просторија на источној страни пронађен је и дашчани под, а у зидовима су се сачувале две нише, у које су одлагани предмети или стављане уљне лампе или неки други извори светлости. Изгледа врло рано, можда половином XIII столећа, спољни манастирски зид са северне стране био је порушен, ади и убрзо обновљен додавањем још једног бедема уз његово лице. На том новом спољном зиду била је изграђена и полукружна кула на североисточном углу. Зид је служио и као одбрамбени бедем - обалоутврда - од реке Косаћанке, која је још од средњег века поплавама угрожавала северни и северозападни део насеља. Обалоутврда је била сазирана од камена, са косом ескарпом која се спуштала као одбојник до корита реке. Терен и корито Косаћанке били су друкчији него данас. Река је протицала знатно ближе манастиру, а земљиште, данас равно на северној страни, стрмо се спуштало образујући речну обалу. Обалоутврда се, изгледа, протезала и дуж западне стране. То показују њени остаци откривени на северозападном углу манастира. На основу таквог просторног решења, смело би се претпоставити да су слични зидови бранили манастир и са јужне стране, где протиче Милешевка. У великом разарању манастира, у време турског продора 1459. године, страдали су спољни бедеми, а тада је била порушена и кула на северној страни. Највећи део средњовековних зграда уништила су ратна разарања, а још много више млађе преправке и обнове. Зато нема много података о изгледу неких од најстаријих грађевина - кухиње, пекаре, ћелија, игуманске и ктиторске резиденције. Археолошким ископавањима је утврђено да су се уз стамбене просторе, на одговарајућим местима, налазили нужници. Један од њих је откривен на северозападном спољашњем зиду. Његов одводни канал је био усмерен у правцу реке Косаћанке.

Постсредњовековно раздобље

У XV и XVI, а нарочито у првој половини XVII века манастир је у већој мери био обнављан. Нове зграде нису следиле средњовековне темеље и зидове, тако да је делимично измењена старија просторна диспозиција насеља. Манастир је проширен на источној страни и зашао је у падине Титеровца. Из те млађе епохе сачувао се и највећи број зграда, а оне се пружају дуж источног и северног обимног зида. Најбоље су се очувале монашке ћелије и оставе. Било је примењено типско архитектонско решење, где се једна просторна јединица узастопно понављала. Таква јединица је садржала две ћелије раздвојене ходником и окренуте према цркви, а уз њих, са друге стране, протезала се целом дужином просторија у којој је била остава, а можда и радионица. Монашке ћелије су биле правоугаоне основе. У њих се улазило из централног ходника кроз врата на подужном, а код неких и на попречном зиду. Свака ћелија се загревала помоћу пећи од керамичких лончића утопљених у глинено везиво. Пећи су се ложиле из велике просторије иза ћелија, која је такође била повезана вратима са ходником. Поред пећи, ћелија је имала кревет, дрвену полицу за чување ствари и дрвени чивилук за одлагање одела. Описани низ ћелија се налазио дуж источног манастирског зида, а сличне су биле и ћелије на северозападном делу између данашњег „малог конака“ и каменог конака из XIX века. Све ћелије су имале прозоре окренуте ка цркви, а испред њих се протезао дрвени трем. Постоља дрвених стубова трема су делимично сачувана.

Просторија на северном углу, обновљена крајем XV века, у овом периоду је поново преправљана. Она је знатно смањена и у делу уз северну ограду била је образована мања капела. Тај параклис је био живописан, о чему сведоче фрагменти фресака пронађени на њеном поду. У XVII веку (1623), велика поплава је разорила северне делове манастирског

насеља. Тада је река Косаћанка однела игуменарију, болницу и пет двокровних ћелија. На основу тога може се претпоставити да су се ове грађевине налазиле са северне стране цркве.

Грађевине су биле сазидане од ломљеног камена. Имале су приземља без укопаних подрума, а на појединим деловима и спрат изнад приземља. Унутрашњи зидови просторија били су омалтерисани и окречени, а поједине одаје украшене и сликаном декорацијом. На једном делу ходника између ћелија сачувана је црвена сликана бордура којом су била оперважена врата. Подови су били од малтера, добро углачани, а неки ходници између ћелија поплочани рустично обрађеним каменим плочама. Сачувани оквири прозора су од камена, а отвори су били правоугаони, осим у параклису на северној страни, где је унутрашња шупљина прозора била лучно засведена. Гледајући у целини, монашко насеље је у XVI и XVII веку било добро грађено, снабдевено пећима, водоводом, чесмама, нужницима и каналима за отпадане воде, што указује на висок животни стандард у њему.

Није извесно колико је калуђера живело у Милешеви у то време. Путописци помињу од 50 до 80 монаха, што би, с обзиром на величину и број откривених грађевина, могло бити тачно.

У време аустријско-турских ратова и великих сеоба ни Милешева није била поштеђена. Археолошким истраживањима је потврђено велико страдање манастира, кадје у пожару огромних размера изгорела и већина манастирских зграда. Монаси су се у то доба похара повукли из Милешеве тражећи сигурније уточиште, а манастир, запустео крајем XVIII века, поново је обновљен тек средином XIX столећа.

XIX век

Средином XIX века, кад је почела обнова цркве, сазидане су и нове манастирске зграде. Тада је саграђен „мали конак“ северно од цркве. Зграда правоугаоне основе садржи каменом зидан полуукопан подрум, односно приземље и два спрата. Целом дужином конака на другом спрату протеже се дрвени трем окренут према цркви. Зграда је покривена четвороводним кровом од ћерамиде. Изузетно добро урађени профилисани дрвени детаљи оградe на трему или дрвене прозорске решетке указују да су здање подигли добри градитељи. Мали конак представља значајно архитектонско сведочанство локалног градитељства из XIX столећа.

На западној страни сазидана је 1884. још једна зграда - пространи конак, са приземљем, спратом и укопаним подрумом у јужном делу. Та грађевина невеликих архитектонских вредности страдала је убрзо у великој поплави крајем XIX века, кад је река однела њену јужну страну. Касније више пута преправљана, и данас служи као главни манастирски конак милешевском братству.

С краја XIX столећа потичу још две грађевине: воденица на источној страни насеља уз Милешевку и стара манастирска стаја, изван обимних зидова, северно од манастира. Обе су зидане каменом, а покривене шиндром. Уз воденицу је био изграђен дрвени мост изузетне конструкције. Он је порушен, али му је изглед забележен на једној старој фотографији.

Испред цркве је 1911. године саграђен тежак камени звоник. Његова архитектура, као и невешто изабрано место, указују на добронамерне градитеље и ктиторе малих стваралачких могућности.

Предмети за употребу

У току археолошких ископавања Милешеве, која још трају, налажени су многи предмети за свакодневну употребу. Уломци грнчарских производа коришћених за припремање и чување хране, трпезна керамика и посуде за воду и уље припадају дугом временском распону од XIII до XIX века. То су свакодневни, једноставни кухињски лонци, зделе и црепуље, рађени на ручном или ножном витлу, и различите луксузно рађене керамичке посуде, од којих су неке стигле у Милешеву из приморских крајева, Млетака и Цариграда. Посебну пажњу заслужују стаклене чаше, изузетне израде, највероватније с краја XIV столећа. Бројни су предмети од метала, коришћени за окове врата и прозора, као и неколико примерака железних прозорских решетака које потичу из XVII века. Готово у свим просторијама, у срушеном грађевинском материјалу, налажени су железни ковани ексери, кованице, разних величина, који су служили за прикивање дрвених греда или за спајање разних елемената од дрвета. Нађено је доста брава, кључева, звекира, као и керамичких глеђосаних лончића за зидање пећи. Налази наведених предмета такође указују да се у Милешеву непрекидно живело од XIII до XVIII столећа.

Светлана Поповић

Сликарство

Још као младић, тек зашао у двадесете године, краљевић Владислав подигао је и украсио фрескама своју задужбину манастир Милешеви. Намеривши да му буде маузолеј, посветио је цркву Вазнесењу Христовом. Писана сведочанства која су, по добром обичају, садржана у даровној оснивачкој повељи манастиру и делимично исписивана изнад улаза у храм, нису сачувана. Стога се знање о најстаријој историји манастира, замислима ктитора и његових саветодаваца понајвише стиче проучавањем милешевских фресака, а посебно портрета историјских личности на киторској слици у наосу и династичко-киторској композицији у припрати. А мало је портрета у српској историји уметности који су тако помно изучавани као извор историјских сазнања као што је случај са сликама Светога Саве, Симеона Немање, краља Стефана Првовенчаног и његових синова Радослава и Владислава у Милешеви. И не само то. Потомци су се вековима надањивали портретима Светога Саве и Немање. Због изванредне сликарске лепоте, психолошке уверљивости и истанчане духовности, они су у меморији универзалних духовних вредности српског народа сачувани као архетипске слике родоначелника династије Немањића. Како су натписи поред портрета доста оштећени и нечитки, то су исходишта проучавања бројних истраживача била различита. Ипак, у науци је превладало уверење, потврђено најновијим анализама натписа, даје милешевско сликарство настало између 1222. и 1228. године. У том периоду могао је Владислав да буде представљен као млади принц тек изникле браде и заобљених румених образа, ако се рачуна даје рођен око 1200. године. За прилике у Србији, он је веома млад засновао Милешеви као свој маузолеј и залог за милост и благодат Христову на Страшном суду. На јужном зиду западног травеја наоса, у киторској и надгробној слици, предвођен Богородицом, он сетан и скрушен приноси модел Милешеве Исусу Христу, који седи на раскошном престолу и држи отворено јеванђеље. Благосиљајући десном руком, Христос услишава молбе своје мајке, Богородице, да задужбинару којег приводи буду опроштени сви греси и олакшан пут у царство небеско.

Владислав је, по моди највише властеле са двора, одевен у белу далматику украшену златним круговима и латицама цветова и црвени плашт извезен двоглавим орловима у круговима и опшивен тракама од бисера и драгог камења. Као другорођени син краља Стефана Првовенчаног, и без претензија на престо, он је насликан без владарских инсигнија. Али, кад је 1234. године ипак постао краљ Србије, он је у знак свог новог статуса самодржавног владара земље дао да му се дослика круна налик на камелавкион византијских василевса. Поново је Владислав насликан као китор у припрати у династичко-киторској поворци. Она почиње на источном зиду сјајним, безмало митским, портретима светог Симеона Немање, прародитеља и корена добре лозе Немањића, драматично преполовљеним по вертикали обрушавањем зида, и портретом Светог Саве сликаним за његова живота и после проглашења за архиепископа самосталне српске цркве. Из натписа, у неколико редова, поред слике Светога Саве: „Свети богоносац и отац наш Сава први архиепископ свих Рашких и Дукљанских земаља. Син светог Симеона Немање", види се да је епитет „свети богоносац" носио и док је био жив, као изузетно поштован највиши црквени великодостојник. Тако је и представљен, у одећи архијереја, полиставриону и омофору, благосиља десном, а у левици држи јеванђеље. Натпис, пак, поред главе Симеона Немање „Свети преподобни отац наш Симеон Немања", одређује његову светост потврђену после смрти. У династичком низу, њихов значај је издвојен ореолима насликаним само око њихових ликова. На северном зиду припрате стоје краљ Србије Стефан Првовенчани и његови синови Радослав и Владислав, молитвено

окренutih руку ка Светом Сави и Симеону Немањи да би их они препоручили Исусу Христу који је, вероватно, био насликан на оштећеном делу источног зида. Одевени су у раскошну одећу двора - беле далматике са латицама цветова и црвене хламиде са двоглавим орловима у круговима, опшивене по ивицама тракама од бисера и драгог камења. Краљ Стефан држи у левој руци жезло, а и он и његов старији син и тадашњи савладар Радослав имају на глави владарске венце у облику жутог обруча са попречним луком на прочељу. Владислав, на крају породичне поворке, без владарских инсигнија, држи у десној руци модел Милешеве. И овде му је после ступања на престо досликана куполаста круна с перпендулијама какве су накнадно досликане и Стефану Првовенчаном и Радославу. На жалост, натписи поред њихових портрета су готово избрисани. Уз десну страну лица Стефана Првовенчаног прочитан је део натписа: „Стефан син светог Симеона Немање зет цара грчког кир Алексија“, док је уз Владислављев лик, очигледно после крунисања, угребан натпис: „Стефан Владислав у Христа благоверни краљ“. Ипак, суштински однос Немањића према владарима царства није ничим измењен. Ликовни ретуши на њиховим портретима били су само интерна династичка ствар престижа. Јер у почетку је на сликама Немањића све било примерено њиховом положају у византијском кругу држава и народа према којима су се равнали и ка којима су тежили. И владарске инсигније и одећа, па и натписи поред портрета, одавали су истанчано познавање византијског система вредности и властитог места у хијерархији држава и владара на чијем је челу византијски василевс. Аналогно Светоме Сави и Симеону Немањи као оснивачима самосталне цркве у Срба, на наспрамном јужном делу источног зида припрате насликани су свети Константин и света Јелена, оснивачи хришћанске цркве у царству Ромеја. У царском су орнату и држе између себе велики крст, символ вере. А насупрот краљу Стефану Првовенчаном, на јужном зиду припрате, као његов савременик и врховни владар Византије, представљен је цар Јован III Ватац, који је од 1222. владао у Никеји, док су крсташи поседали Цариград. Година 1222, кад је Јован III Ватац ступио на престо, узима се у науци као доња граница после које је настао живопис у Милешевима, а за горњу границу, пре које је он морао бити завршен, узима се година 1228, кад је умро Стефан Првовенчани, будући је он насликан у Милешевима пре своје смрти. Раскошним царским орнатом - далматиком и лоросом -инсигнијама власти - акакијом у руци и камелавкионом на глави -укоченим фронталним ставом самодржаца и Божјих изасланика на земљи, византијски цареви на фрескама милешевске припрате, наспрам српској династији Немањића, намах су препознатљиви као први у хијерархији. Али, иако нижи, Немањићи су на тој лествици власти и моћи већ постигли своје место, па су милешевске фреске на јасан начин објавиле гледаоцима нови статус владарске династије, српске цркве и државе у кругу народа византијског света. Само је сјајан дипломата могао да изнијансира и сугерише сликару како да се на слици прикаже све што су Немањићи у свом међународном успону били досегли - архиепископију и самосталност цркве, круну и самосталност државе, па и сродство женидбом Стефана Првовенчаног кћери византијског цара. Иако то у историјским изворима није дословно написано, сматра се у науци да је Свети Сава, сходно породичном договору и властитом избору, не само помогао свом младом братанцу Владиславу већ имао одлучујућу улогу у изградњи и украшавању његове задужбине манастира Милешеве, и да је, одабравши да и сам ту буде сахрањен, утицао на декорацију спољне припрате.

У Милешевима је остварен живописни програм који је делом био условљен предвиђеном функцијом храма као маузолеја краљу Владиславу, а касније и његовом стрицу архиепископу Сави. Према начелима византијске уметности о украшавању унутрашњости храма, примењен је општи универзални систем са фрескама евхаристичке садржине у

олтару, Великим празницима у наосу, сценама Христовог страдања у припрати и Страшним судом у спољној припрати. Међутим, у оквир овог општег система уграђен је низ посебних и неуобичајених решења у распореду композиција, избору неких светитеља, што је резултат воље ктитора и његових саветодаваца, али и објективних ограничења у архитектури грађевине, чему су сликари морали да се прилагоде. Програм фрескосликарства у Милешеви био је обухваћен јединственом визијом о уређењу ентеријера храма, где је фреске требало да зраче лепотом и раскоши боја и злата. Штедром употребом златних листића, постављаних на позадини фресака попут коцкица мозаика, дочарана је гледаоцу небеска светлост што је треперила у Милешеви од куполе па све до спољне припрате, одвајајући, чак и у Страшном суду, Исуса Христа и његове анђеоске редове небеском светлошћу од зона пакла.

Милешевско сликарство је знатно оштећено вишеструким разарањима храма у време турске власти. Нема га више у куполи, на сводовима, вишим зонама грађевине, а у фрагментима је преостало у бочним просторима олтара, спратној и бочним капелама спољне припрате. Али, није само уништано првобитно сликарство из XIII века већ и живопис који је, као његова обнова, изведен у XVI и XVII веку. Ипак, и на толико оштећеном сликарству може да се сагледа првобитни програм с распоредом који није уобичајен у византијским црквама. Наиме, у распореду композиција није доследно примењен устаљени ритам кретања и читања тематике фресака по хронолошком следу одозго наниже и слева надесно, већ се у Милешеви поглед скреће здесна налево и одоздо ка куполи, која је била украшена композицијом Вазнесења Христовог као храмовном славом. Испод те некадашње слике Христове апотеозе, на зидовима кубичног постоља постављене су, у необичном избору, четири композиције издвојене из различитих циклуса и теолошких контекста. На источном зиду кубичног постоља је композиција Христовог јављања апостолима пре Вазнесења, на јужном је слика Скидања Христовог с крста. На западној страни је Причешће апостола, а композиција Преображења Христовог заузима северну страну кубичног постоља. Појединачне представе светитеља, сликане у целој фигури или допојасно, распоређене су по устаљеној хијерархији, која је одређена тумачењем о симболици делова простора у хришћанском храму. Купола је у цркви као небо изнад земље, где Бог борави окружен анђелима, као небеским бићима, и пророцима, који су га још у претхришћанско време „видели“ у својим визијама и прорекли његов долазак на земљу. Зоне под куполом намењене су представницима људског рода, Христовим следбеницима, апостолима, светим мученицима, светим монасима.

У пандантифима су била насликана четворица јеванђелиста. Преостала је, само делимично, представа јеванђелисте Јована на југоисточном пандантифу, чак и она пресликана у XVI веку. Старозаветни пророци су поред оних композиција из јеванђеоског циклуса које су у својим визијама предвидели. Као што је уобичајено у хришћанској иконографији, они држе свитке са сентенцама из својих пророштава. Тако су слике пророка Давида и Соломона, уз композицију Благовести, постављене поред Богородице и арханђела Гаврила на суседним, чеоним, странама југоисточног и североисточног пиластра. Испод фигура Давида и Соломона су два старозаветна првосвештеника са кадионицама и дарохранилницама у рукама. На потрбушју северног лука види се део свитка који је носио пророк Исаија, представљен уз композицију Рођења Христовог. Такође, видљиви су само фрагменти слика пророка смештених на потрбушју јужног лука, уз сцену Силаска у ад. Два пророка су била насликана у луку изнад фреске Крштења, на јужном зиду западног травеја храма, Сачувана је, међутим, само доња половина фигуре и свитак пророка Гедеона, на источном делу лука.

Благовести, као први велики празник из јеванђеоског циклуса, насликане су на источном пару пиластара, окренуте ка наосу. На североисточном је приказан арханђео Гаврило који слеће с неба и, окренут удесно, благосиља Богородицу доносећи јој радосну вест да ће она родити Спаситеља света. На југоисточном пиластру насликана је Богородица како седи у свом дому на раскошном престолу и, држећи предиво, слуша речи Божјег гласника. Изузетно лепо сликано Богородичино лице одаје израз благородног помирења и одмереног чуђења, јер је тада осењена Духом светим што се у виду голуба спустио на њу са зраком неба, означивши инкарнацију Исуса Христа у њеној утроби. Догађај који у хронолошком реду прати Благовести је Рођење Христово и слика се, обично, на јужној страни византијских цркава. У Милешеви је, међутим, Рођење Христово постављено на супротној, северној страни наоса, испод поткуполног лука. Сачуван је део сцене где се види купање малог Христа, у средини, а делови представе Јосифа у левом, и пастира у десном делу слике. Рођењем Исуса Христа остварило се оваплоћење Бога као човека који је дошао на свет да би проживео свој људски век на земљи и, добровољно прихватајући трагично жртвовање и смрт, могао после свог васкрсења да спаси људски род од прародитељског греха. Сцене које следе прате Христов овоземаљски живот и страдање. Композиција Сретења илуструје догађај из хришћанске историје кад су Христа родитељи први пут донели у храм. Насликана је у два дела, на источној страни западног пара пиластара. Најугозападном пиластру су Богородица са малим Христом у наручју, а иза ње Јосиф, који држи у рукама две грлице као ритуалну жртву родитеља што су добили првенца. На наспрамној површини северозападног пиластра су старац Симеон Богопримац, првосвештеник јерусалимског храма, и пророчица Ана, који су одмах по уласку свете породице у храм у Детету препознали Спаситеља. Следи Крштење Христово, смештено у највишу зону јужног зида у западном травеју храма. Композиција је из слоја фресака из XVI века, али, вероватно, понавља тему првобитног сликарства из XIII века. Од Преображења Христовог, када се он, обасјан славом, у светлосној мандорли показао апостолима, преостао је само део сцене насликане на северном зиду кубичног постоља. У композицији Уласка у Јерусалим, на северном зиду западног травеја цркве, Исус Христос, јашући на магарици, благосиља грађане Јерусалима који су изишли да га поздраве испред зидина града. Христов улазак у Јерусалим је преломни догађај у његовом животу на земљи, јер тада почињу његова страдања и муке, што су илустровани на зидовима припрате у Милешеви.

Сачуван само делимично, циклус Страдања почиње Тајном вечером, која је, чини нам се, насликана најјужном зиду припрате. Ту се, у другој зони, на преосталом делу фреске види драперија што је прекривала предњу, равну, страну полукружног стола и, на десном крају, део ноге једног од учесника догађаја. Пре почетка Тајне вечере Христос је обавио чин прања ногу апостолима, поучавајући их тим примером великој хришћанској смрности. Због огромних оштећења живописа, може се само претпоставити да је сцена Прања ногу била на северном зиду припрате, насупрот Тајној вечери, ако се следи ток распоређивања догађаја примењен у наосу Милешеве. На западном зиду, у другој зони, две монументалне композиције из циклуса Страдања драматично одсликавају Христову спознају да су га напустили чак и апостоли - његови најближи истомишљеници и следбеници. У сцени Молитве у Гетсиманском врту, предосећајући свој мучан крај и опхрван страхом својственим људском бићу у себи, Христос се, клечећи, молитвено обраћа Оцу да га поштеди предстојећих патњи. Агонија се наставља у слици Издајства Јудиног. Док га Јуда грли у знаку издаје и предаје целатима, бучна гомила света што носи бакље, трубе, заставице, тиска се око Христа вукући га за рукаве.

После Јудине издаје одвијало се суђење Христу и Распеће на крсту. Опет по неуобичајеном ритму милешевских композиција, Скидање с крста постављено је под самом куполом, на јужном зиду кубичног постоља. Изванаредном композицијом, на полукружној површини зида укомпоновано је извијено тело мртвог Христа, којег Богомајка оплакујући придржава за груди, док га остали учесници сцене скидају с крста. Христова божанска природа потврђена је тек након његове смрти на крсту, сахране и васкрсења из гроба у којем је био три дана. Сцена Васкрсења, кад је Христос развалио вратнице ада и извео из подземног света прародитеље Адама и Еву, види се једним делом на јужном зиду наоса изнад јужне певнице, испод нове фреске Тајне вечере из XVI века. Мироносице на Христовом гробу, насликане најужном зиду западног травеја, изнад ктиторске композиције, биле су први сведоци Христовог васкрсења. Прелепи анђео у белом, раширених крила, седи на великом камену и ванвременском смирености небеског бића и гласника свевечне истине о Христовом васкрсењу показује празан Христов гроб уплахиреним женама које су стигле да би миром прелиле хумку. Васкрсење Христово је у хришћанском учењу предуслов за будуће васкрсење свих праведника, па су погледи верника увек окретани сликама вере у спасење. Милешевски сликар је на слици Белог анђела на Христовом гробу остварио толики степен лепоте уметничког дела да он у исто време побуђује дивљење савршенству и истинску наду. У јеванђеоској историји следи затим период Христовог деловања и боравка на земљи после васкрсења. У првим сусретима с апостолима Христос је морао да одагна њихову сумњу у своје васкрсење. Један од таквих догађаја насликан је у композицији Неверовања Томиног, само доњим делом сачуваног на највишој површини западног зида припрате. Последње Христово јављање апостолима пре Вознесења било је представљено чак на источном зиду кубичног постоља. Распознаје се део слике у којој Христос благосиља своје ученике шаљући их на разне стране света да шире хришћанско учење.

Циклус великих јеванђеоских празника завршава се монументалном сликом Успења Богородице, развијеном првобитно на целој другој зони живописа на западном зиду наоса. Због обрушавања великог дела зида, сачуване су са северне и јужне стране само неке представе апостола који су присуствовали опелу Мајци божјој.

Живопис у већем делу олтарског простора Милешеве је уништен. У апсиди, због њене мале висине, смештене су само две композиције. Судајући по фрагментима фреске, у конхи апсиде била је насликана Богородица с анђелима и, у првој зони, Поклоњење архијереја Христу јагњету. Сачуван је само јужни низ чувених хришћанских литургичара, који у симболичној литургији захвалности прилазе Христу жртви, некада приказаном као дете на патени, у центру апсиде. У том делу поворке идентификовани су, по текстовима на свицима које носе: свети Јован Златоусти, свети Атанасије Велики, свети Никола и свети Григорије из Нисе. Још шест светих архијереја насликано је на источном пару пиластара. Они стоје фронтално и благосиљају десном руком, а у левој држе јеванђеља. На чеоној страни североисточног пиластра преостало је само попрсје светог Спиридона, док су на источној страни пиластра, окренути олтару, представљени свети Григорије Чудотворац, у првој зони и, у другој зони, свети Јован Дамаскин, делимично пресликан у XVI веку. На југоисточном пиластру, од три лика архијереја, идентификован је само свети Вавила, у другој зони источне стране пиластра.

Обично сликано у апсиди, Причешће апостола у Милешеви је подигнуто на западну страну кубичног постоља. Веома избледела фреска пресликана је у XVI веку.

Потрбушја и прочеља поткуполних лукова украшена су медаљонима са попрсјима светих мученика и пророка. Најлепше су сликани пророци на источном луку, изнад олтарске преграде. Препознају се, међу њима, слике пророка Јоне и Илије у трећем и петом медаљону сјужне стране лука и, у истој висини, са северне стране лука, пророци: Језекиљ, Јоил и Мојсије.

Свети мученици су смишљено постављени на поткуполним луковима. Јер, као што су својом жртвом учврстили веру у Христа, они симболично учвршћују и црквену грађевину, па су и насликани на њеним осетљивим конструктивним деловима. Готово сви натписи поред њихових глава су избрисани. Препознати су свети Фотије и свети Лавр, на јужном крају западног лука.

У целини, светитељи једнаког ранга распоређени су, као пандани, на наспрамним или сучељеним површинама зидова. У медаљону изнад јужне певнице је попрсје светог Флора, а његов друг, свети Лавр, насликан је такође у медаљону изнад северне певнице. Испод њих су, као пандани, стојеће фигуре светих ратника Меркурија и Димитрија са јужне, а светог Никите и Георгија са северне стране. На чеоним странама западног пара пиластара сучелице стоје свети Срђ и Вакх, свети Артемије и свети Јевстатије, свети Јован Претеча и Свети Прокопије. На западној страни истих пиластара наспрамни су ликови светог Нестора и непознатог светог мученика, светог Андрије Стратилата и светог Арете и, у првој зони, светог Ахилија, епископа из Ларисе, и светог Николе, епископа из Мире у Ликији. На источној страни северозападног пиластра, испод композиције Сретења, насликани су, у пару, и готово увек заједно представљени, руски светитељи Борис и Глеб, а под њима Теодор Тирон и Теодор Стратилат, док им је наспраман, на југозападном пиластру, у две зоне представљен горостасни лик апостола светог Стефана Првомученика, који је и величином издвојен као заштитник династије Немањића и патрон српске државе. Увећан му је значај и тиме што је сучељен једнако великом Исусу Христу на југоисточном пиластру.

Сликарство у певницама је веома оштећено. У своду јужне певнице биле су композиције Три Јевреја у ужареној пећи и Покајање Давидово. Скоро дословно су поновљене на новом слоју фресака из XVI века, док се и у своду северне певнице само делимично сачувала сцена Четрдесет севастијских мученика на залеђеном језеру, такође пресликана у XVI веку. На источном зиду јужне певнице представљен је непознати милешевски игуман, који се, са нечитким свитком у руци, молитвено обраћа Богородици у конхи нише што је оштећена пробијањем пролаза у ђаконикон. Западне стране певница украшене су сликама стојећих светих апостола. Одевени у хитоне и химатионе, они држе савијене свитке у једној руци, а другом, углавном, благосиљају. Од тројице апостола у јужној певници, само је лице младог апостола Томе добро сачувано, док се, због оштећења, двојици апостола у северној певници не виде ни лица ни натписи.

На западном зиду наоса су четири стојећа светитеља. На јужном крају је свети Стефан Нови, у монашкој одећи, с диптихом и крстом у рукама. Три остала лика представљају свете лекаре. Поред светог Стефана Новог је свети Кузман, млад лекар, тек изникле браде, са скалпелом и кутијом за лекарски прибор у рукама. Чини нам се да је на обрушеном делу зида, поред светог Кузмана, стајао, како су најчешће и представљани, његов брат и свети лекар Дамјан. Од некадашње представе сада се види само део огртача око лакта десне руке, а, будући млад, он није насликан на северном делу овог зида, како се то

мислило.

Два свеца на северном крају западног зида наоса су старци, и то свети лекари одевени у карактеристичну одећу: тунике, преко којих су узане траке што сежу до колена, и огртаче. Леви светитељ држи затворено јеванђеље, а десни стаклену бочицу. Иако су натписи поред њихових глава избрисани, мислимо да су ту, по препорукама о сликању иконографских детаља из старих сликарских приручника, били представљени свети лекари Сампсон и Кир. Свети Сампсон, оснивач болнице у Цариграду, прославио се многим исцељењима болесника и путника, због чега га је цариградски патријарх рукоположио за презвитера. Откуд јеванђеље у његовим рукама, а вероватно и инспирација Светом Сави, оснивачу, првих болница у Хиландару и у Студеници, да се овај свети лекар наслика у Милешевима.

Свети Кир, призиван нарочито „при освећењу воде и јелеосвећењу“, држи стаклену бочицу за лековиту течност којом је постигао чудесна исцељења. Да лијејошједан свети лекар, можда Пантелејмон, био поред њих насликан на обрушеном крају овог дела зида? Могло би се претпоставити, јер су свети лекари у византијским црквама често сликани око гробова, односно у оним просторима храма који су имали сепулкралну намену, па су и у Милешевима у близини ктиторовог гроба. Но, осим општих важећих правила о сликању светих лекара, у Милешевима је на њихов избор у низу, па и на број, можда пресудно утицао Свети Сава као утемељитељ медицине у Срба.

На северном зиду западног травеја, у првој зони насликани су свети мученици Хермоген, Мина и Евграф. Они стоје у одећи патриција и држе у руци крст као символ свога страдања за веру. На суседној, западној страни северозападног пиластра, у првој је зони слика светог Николе, чувеног епископа из Мира у Ликији. Изузетно поштован светитељ код Срба је у архијерејској одећи, благосиља десном руком, а у левој држи јеванђеље. Наспраман му је, на југозападном пиластру, свети Ахилије, епископ из Ларисе, такође у одећи архијереја, који благосиља десном руком и држи јеванђеље у левој.

Гроб краља Владислава у југозападном проетору наоса био је обележен не само мермерним саркофагом већ и символиком одређених фресака насликаних у том делу храма. Ктиторска композиција садржи идеје заступништва Богородице и донације, што би требало да обезбеди ктитору васкрсење и спасење душе и њен боравак у свету блажених после смрти. Идеја о спасењу кроз васкрсење наглашена је и композицијом Мирносица на гробу Христовом, која има сепулкралну симболику кад је насликана у близини гроба. Јер, као што је и сам васкрсао из свога гроба требало би да Христос све праведнике, а тако и ту сахрањеног ктитора храма, уведе у царство небеско.

За разлику од наоса Милешеве, где су појединачно представљени различити редови светитеља, у припрати доминирају слике светих монаха, пустиножитеља и столпника, чијим су се непоколебљивим жртвовањем и одрицањем од благодати земаљског света, а ради достизања највишег степена у духовном усавршавању и највећих хришћанских врлина, надањивали и следили их и Симеон Немања и Свети Сава. Као већина насликаних светаца у припрати, и Немања и Сава су се одрекли владарског чина и богатства и, примивши монашки завет, богоугодним животом и чврстином вере досегли место у царству небеском, а потомству указали на пут спасења.

Свети столпници, стубови вере и духовне снаге, били су насликани на западном зиду

припрате, изнад попрсја светог Варлаама и светог Јована Посника, и на сучељеним површинама источног зида. Виде се сада само фрагменти ступова на којима у ови свети људи проводили живот у тиховању и подвизавању.

У првој зони западног зида припрате, јужно од улаза у спољну припрату, постављене су стојеће фигуре непознатог великосхимника и светих Онуфрија и Макарија, љутих пустиножитеља зараслих у дуге косе и браде, док су северно од улаза свети монаси Јефтимије и Арсеније и пустињак свети Павле Тивејски. На суседној површини северног зида, иза поворке Немањића, стоје чувени свети монаси Сава Освећени, узор светоме Сави, и свети Антоније Велики. Над њима, као на иконама, попрсно су насликани свети монаси Герасим, један монах избрисаног имена, свети Јован Трехин и свети Иларион. На источном зиду припрате су, у другој зони, попрсја светог Теоктиста и светог Јоаникија.

Четворица светих монаха што стоје на јужно зиду у првој зони фресака, поред византијског цара Јована III Ватаца, остала су непозната, јер су у оштећењима уништени и натписи поред њихових глава. Претпоставља се даје други здесна био свети Теодор Студит. Изнад њих су попрсно насликани свети Јован Каливит, свети Алексије Божји Човек, можда свети Варсануфије и свети Јоасаф.

Милешевска спољна припрата са јужне и са северне стране има две капеле, посвећене светим ратницима Димитрију и Ђорђу, и спратну капелу непознате посвете. Сви ови простори били су осликани у XIII веку. Међутим, само су фрагменти избледелих фресака из циклуса св. Димитрија и св. Ђорђа преостали у бочним капелама, на зидовима што налажу на средишњу и главну просторију, а у спратној капели откривени су делови живописа у прозорима и на луковима. На источној страни јужног прозора некадашње спратне капеле над ексонартексом представљен је стојећи лик светог Кузмана Сирјанина. Арабљанско порекло овог светог лекара показано је не само његовом тамном пути него и турбаном од беле тканине омотаним му око главе. На њему је одећа светих лекара. У десној руци, савијеној на грудима, држи скалпел, а у левици има окерну кутију за лекарски прибор. У хришћанском свету слављена су чак три пара чувених светих лекара Кузмана и Дамјана, названих бесребреници, јер су лечили бесплатно. Једни су пореком из Рима, и сликани су као млади патрицији - какав је лик светог Кузмана, а можда је био и Дамјан, . у наосу Милешеве. Други пар су такође млади светитељи из Ара-бије, а тако је насликан свети Кузман у прозору спратне капеле. Трећи пар истоимених лекара слављен је у Азији.

Цела приземна просторија милешевског ексонартекса била је осликана представом Страшног суда. Живопис је нестао на великом делу обрушеног свода и, углавном, на западном и северном зиду. Ипак, из преосталог дела композиције наслућује се мајестетична визија идејног наручиоца упућеног у најученија есхатолошка тумачења хришћанске цркве о Другом доласку Христовом ради праведног суђења свим људима. Сматра се да је Свети Сава идејни творац милешевске слике Страшног суда, где еу ликовним језиком преточене поруке из чувене Савине беседе одржане у Жичи новоизабраним епископима српске цркве. На источном зиду ове некада тамне просторије, без иједног прозора, представљен је Исус Христос као Судија како седи у кружној мандорли посутој звездама. Окружен је хоровима небеских сила: анђелима, арханђелима, серафимима, херувимима, престолима и тронима. С леве и с десне стране молитвено му се обраћају Богородица и свети Јован Претеча, заступајући људски род. По дужни темења свода седели су апостоли као свечани трибунал. Преостале су слике само четворице

светих апостола, изнад којих стоје анђели. Позадина композиције, изнад Христа и анђеоских редова, била је украшена златним листићима постављеним у виду коцкица мозаика, као и у наосу. Небеска светлост одвајала је тако зону у којој борави Христос с анђелима од зоне пакла испод његових ногу на источном и на целом јужном зиду.

Сликана гамом засићене кармин црвене боје, река огњена куља од источног зида испод Христове представе и наставља се на јужном зиду, односећи грешнике у пакао. По групама су одвојени лажни пророци, лажни апостоли, неправедни цареви, грешни епископи и монаси. Све њих анђели гоне на мерење душа. И земља и вода избацују своје умрле да би им се досудило према сагрешењима или добрим делима. И визуелни и смисаони контраст паклу с јужног дела просторије, што је горео у црвенилу огња, представљан је сликом раја на светлој позадини северне стране просторије. Само је део сцене видљив на источном крају северног зида, где херувим чува улаз у рај, у којем су већ праведни разбојник и старозаветни оци. На источном зиду, северно од портала, арханђели стоје поред Уготовљеног престола, на којем су оруђа Христовог мучења. Под њима су у проскинези, молитвено испружених руку, приказани Адам и Ева. Представе светих монаха и анђела заузимале су потрбушја ојачавајућих лукова. Препознаје се лик светог Саве Јерусалимског на источном луку.

Осмишљене до детаља језиком слике, саопштене су верницима у Милешеви идеје хришћанске догме од инкарнације и оваплоћења Христовог, преко страдања и васкрсења, до поновног доласка на Страшном суду, али и темељне идеје о државноправној и црквеној идеологији Немањића. Све је то показано кроз монументално и свечано милешевско сликарство пластичног стила XIII века, које по својој лепоти и уметничким вредностима припада врхунским остварењима православног света средњег века. Израдили су га маестрални фрескисти грчког порекла, однеговани у највећим византијским уметничким центрима и школовани на традицијама најзначајнијих епоха хришћанске уметности. Вођени својим сликарским нервом, они су се надањивали и ликовним остварењима касне антике и хеленизма, али и савременим решењима византијских уметничких центара, превасходно Солуна, с почетка XIII века. Била им је блиска и техника мозаика, па су га опонашали као технику богатију и раскошнију - на позађу композиција сликањем ситних коцкица и њиховим позлаћивањем. Утицај музивног сликарства види се и по узаним таблицама с именима светаца постављаним изнад њихових рамена, али се стил мозаичког сликарства препознаје и на типовима лица неких светитеља и нагледној контури чвретог цртежа која описује брижљиво исликаване форме.

У Милешеви је радило више сликара различитих рукописа и извора надањућа. Најбољи међу њима је сликар ктиторске композиције, Мироносица са Белим анђелом на Христовом гробу, Благовести и низа појединачних светитеља у првој зони наоса. Инспириран постулатима лепоте класичне уметности, он је стварао физички лепе ликове карактеристичних троугластих глава ниска чела, узаних носева и малих уста, чија унутрашња радост и суптилна сензуалност зраче из широко отворених крупних очију, и благих лица. Висок степен портретских особина постизао је суптилним и меким исликавањем како историјских тако и светих личности. Боје је у дебелим слојевима слагао једне преко других, па су постигнути благи прелази од зелених сенки, преко светлих окера, до руменила на образима.

Потпуно је друкчији сликар виших зона поткуполног простора. Свете личности у композицијама Скидања с крста, Мисији апостола, Сретењу, изражавају наглашену

експресивност драматичним покретима тела и жестином израза на лицу сликаним са већом стилизацијом, брзим потезима и широким наносима јаких боја. Сенке на лицима су на једној страни зелене, а на другој смеђе, док су на крају искликавања светлосни одсјаји означени кратким линијама беле боје. Овом мајстору приписују се медаљони на источном луку са поприсјима светитеља, где се уочавају његовом рукопису својствени четвороугаони облици глава са високим рељефним челима, малим и наглашеним очима, а дебљим носевима и уснама. На жалост, у Милешеви су највише уништена дела овог мајстора композиције и експресије.

Трећи велики сликар у Милешеви израдио је Успење Богородице и неке композиције у олтару и у припрати. Окренут савременим уметничким истраживањима, он је у стилском погледу најнапреднији. Његова пажња највише је усмерена ка обради волумена облика, што постиже чистим колористичким средствима. На лицима његових светаца широка зелена сенка супротстављена је светлом океру и руменилу на образима.

Порекло милешевског сликарства није у науци коначно одређено. То, за сада, није ни могуће, јер нису познати нити сачувани споменици ни приближно једнаки Милешеви по стилу и по квалитету. Ипак, велелепне милешевске фреске инспирисале су научнике на напор да се бар приближе сазнању о изворима уметничких схватања милешевских сликара и путевима који су их водили у Србију. У солунским споменицима рановизантијског мозаичког сликарства, пре свега у црквама Св. Димитрија и Св. Ђорђа, насталим између IV и VII века, запажена су решења на чијем се извору надахнуо најбољи милешевски сликар. Насупрот њему, бриљантном класичару, његови другови на украшавању Милешеве друкчијих су схватања.

Далеке сродности са милешевским сликарством монументалног пластичног израза уочене су, у новије време, у ретким и слабо сачуваним споменицима солунског сликарства из друге четвртине XIII века, као у цркви у селу Хортиатис близу Солуна и на једном митрополијском аркосолију у цркви Св. Софије у Солуну. Иста опредељења уметника ка пластичном моделовању облика изражена су и на фрагментима фресака у цркви Св. Петра и Павла у Трнову, насталим у време бугарског цара Ивана II Асена. Солун, по величини и значају други град Византијског царства и центар огромне уметничке традиције, поново се указује као средиште нове уметничке оријентације и исходиште неких стилских решења која су у Милешеви најуспешније изведена.

Милешевске фреске немају директне настављаче ни у Србији ни у Византији, али се оне уливају у раскошну ликовну оријентацију стварања монументалне зидне слике пластичног стила, која је шездесетих година XIII века досегла своју кулминацију, и то поново у Србији на фрескама Сопоћана. Тако су у срећним околностима свеколиког узрастања младе српске државе, у прегнантној стваралачкој клими, могла да буду остварена врхунска сликарства Милешеве и Сопоћана. И разлике у сликарском рукопису, и дисонантности у размерама, од гигантских фигура Исуса Христа, Богородице, светог Стефана Првомученика, до апостола људских димензија у првој зони, стапају се у милешевском живопису у свечани склад монументалности и раскошног колорита чистих боја, елеганције и суптилне радости.

Сликари спољне припрате далеко заостају иза великих мајстора наоса и припрате, иако су се на њих угледали стварајући своје фреске око 1236. године. Обликујући поучну тему о страшном суду, они су сликали патетичне ликове наглашеног унутрашњег доживљаја и

оштрих покрета удаљавајући се од лепоте и монументалности сликарства наоса. Њихова загасита палета, маслинасте сенке на ивицама лица, с мало руменила на образима, немају више никакве сличности с раскошним чистим бојама и моделацијом лица светитеља у наосу и припрати. Тамна гама сликарства спољне припрате у служби је експресивног експлицирања теме.

Првобитно милешевско сликарство је до XVI века већ било знатно оштећено, па се приступило поновном осликавању наоса новим слојем фресака, које се у науци приписује сликару и књижевнику Лонгину и његовој сликарској дружини, оформљеној у обновљеној Пећкој патријаршији. Нема писаних сведочанстава о години настанка нових милешевских фресака, али се оне, по најближој сродности са стилем млађих фресака у Богородичиној цркви у Студеници, датују око 1568. године. Пажљивим наношењем фрескомалтера, без оштећења нове фреске су прекриле старо сликарство. Негде су чак поновиле и његову иконографију, као на композицијама јеванђелисте Јована на југоисточном пандантифу, Три младића у пећи огњеној и у Покајању Давидовом у јужној певници, Четрдесет севастијских мученика у северној певници а вероватно и на Крштењу Христовом представљеном на јужном зиду западног травеја. Негде се одступило и од првобитног распореда и од иконографије композиција. Тако нова композиција Тајне вечере прекрива на јужном зиду изнад певнице стару слику Силаска у ад. На источној страни кубичног постоља нова слика Вазнесења Христовог постављена је преко старе представе Христовог благосиљања апостола пре вазнесења, док је на западном зиду кубичног постоља, преко слике Евхаристије, насликан Силазак Светог духа на апостоле. Поновљене су и неке појединачне слике светитеља. На североисточном пиластру с његове источне стране је слика светог Јована Дамаскина, а са западне стране, у другој зони, делимично је обновљена представа арханђела Гаврила из Благовести и испод њега представа Богородице у две зоне, која се молитвено обраћа Христу на наспрамном југоисточном пиластру. Она веома подсећа на Лонгинове слике Богомајке. Можда је његов и делимично сачувани запис „(гре) шни раб твој Владичице“, исписан курзивним словима окерне боје на порубу доњег краја Богородичиног мафориона. Лонгиновим сликарима, међутим, не припада сликарска интерполација на Христовом лицу са представе на југоисточном пиластру.

Изгледа да приликом осликавања новим слојем фресака у XVI веку нису покривени сви оштећени зидови, па су у XVII веку даље живописани неки делови храма. Фрагменти новог слоја фресака виде се сада само на северном зиду ђаконикона у делимично сачуваном циклусу светог Стефана Првомученика. Читљиве су композиције: Презвитер Лукијан обавештава епископа Јована о својој визији; Епископ Јован проналази мошти светог Стефана; Пренос моштију светог Стефана на Сион. Иако слабо очувано, чини нам се да је ово сликарство дело мајстора Радула, најпознатијег српског живописца из друге половине XVII века. Његовом су рукопису својствени карактеристични облици глава светитеља, начин обликовања волумена лица, графицизам у исликавању косе. Солидно познавање анатомије помагало му је да слободније постави фигуре у покрету, а пејзаж у позађу разложен је бреговима степенстих заравни. Изгледа да је ђаконикон у Милешеви осликан новим слојем фресака после 1657. године, новцем који су милешевски монаси добили као помоћ од руског цара Алексија. Да је Радул том приликом осликао још неке зидове Милешеве може се претпоставити јер се његов стил уочава и на неколиким фрагментима фресака пронађеним у току најновијих археолошких радова обављених у манастиру.

Вероватно је у обнови сликарства у XVII веку на источној страни северног прозора спратне капеле над ексонартексом насликан крст са расцветалом врежом у доњем делу и три попречна крака с исписаним крсним словима. Овакав крст са криптограмима симболише Васкрсење преко Христове крсне смрти и има фунерални смисао у просторима сепулкралне намене. Крст такође има моћ да штити од домена и да одгони зле силе, па је често и сликан у прозорима и на улазима у храмове.

Радојка Зарић

Ризница

Манастир Милешева је, као извориште светосавског култа негованог око моштију светога Саве, а касније и као седиште херцеговачких митрополита, засигурно још од оснивања имао богату ризницу, која се стално увећавала ходочашћима верника што су „даривањем на њивот светог Саве" изражавали наду и веру у њихову моћ исцелења и спасења. На жалост, и ризница је делила страдалну судбину манастира и духовног центра, чији су жар и благородно зрачење у народу Турци покушавали да угасе и похарама и пожарима. О вредностима у ризници мало се зна. У науци се сматра да су у Милешеви чуване и средњовековне српске регалије, а путописци помињу многобројне иконе оковане сребром и скупоцене сасуде.

Највећа светиња био је у Милешеви њивот за мошти Светог Саве, окован сребреном и златном оплатом с фигуралним представама. Турци су га спалили са моштима светитеља 1594. године. Из ретких историјских помена види се да су предмети из милешевске ризнице пљачкани и разношени, али и склањани пред великим несрећама у друге српске центре и најудаљеније манастире обновљене Пећке патријаршије. Где год су чуване, милешевске светиње су утицале на ширење и учвршћивање култа Светог Саве. Најстарији предмети за које се сматра да су припадали милешевској ризници су крст од горског кристала, приписан Светом Сави, који се чува у манастиру Савини, где у доспеле и честице моштију светог Ђорђа, а предање их такође везује за Светог Саву. Жезло „штап Светог Саве" однето је у ризницу манастира Свете Тројице Пљеваљске. У време робовања под Турцима, Милешеви су најзначајније прилоге даровали владари и великаши из православних земаља. Сребрена чаша с искуцаним натписом на рубу, поклон руског цара Милешеви из 1558. године, чувана је у ризници манастира Кувеждина. Изузетну везену плаштаницу поконио је 1567. године „гробу светога Саве" влашки војвода Јован Александар. У XVIII веку однета је у манастир Пакру, где су чуване и неке сасуди саковане од сребра у Милешеви. Нема ни трага најстаријим иконама из Милешеве. Сада се у малој збирци издвајају квалитетом само три.

Иконе са представом светог Спиридона и светог Јована Крилатог су одлична дела италокритских мајстора из XVI века, док је трећа икона, с представом Богородице и светог Јована, дело домаћег сликара Алексија Лазовића из 1837. године.

Штампарија

Немањићи, са Светим Савом на челу, изузетно су се трудили да просвете свој народ како би кроз евангелизацију могао да следи прави пут хришћанског уздизања ка спасењу. Да би утврдили праву веру у отачаству и потомству, манастири, а нарочито владарске задужбине, били су расадници културе и писмености. Центар светосавске духовности, Милешева је била и једно од најзначајнијих изворишта писмености, са чувеном скрипторијом, а касније и штампаријом.

Малобројне сачуване књиге сведоче о славној традицији неговања писане речи у овом манастиру. *Пролог* писан у време милешевског игумана Спиридона 1264. године чуван је у Дечанима, док је препис *Номоканона*, од монаха Германа из 1295. године, доспео у Букурешт. Манастир Тврдош поседовао је чак десет рукописних богослужбених књига из милешевске скрипторије. Милешевци су се трудили да очувају култове српских светитеља

и памћење српске државности у народу у време робовања под Турцима па су преписивали и обнављали стара и знаменита књижевна дела. Године 1508. преписана су Теодосијева *Житија Светог Саве*, а 1553. године *Животи краљева и архиепископа српских*, Данила II. Ипак, неопходне у служењу литургије, највише су преписиване богослужбене књиге. Како су рукописне књиге преписиване и украшаване дуготрајним и преданим радом многобројних преписивача у скрипторијама биле и скупе и ретке, па су и остале привилегија људи из редова цркве и аристократије, Милешевци су се одважили на велики подухват покретања штампарије у манастиру да би отискивањем више примерака приближили књигу већем броју читалаца. У том значајном послу штампања књига угледали су се на тада већ чувене штампарије Ђурђа Црнојевића основане у Цетињу 1494. године, на штампарију у Горажду, а највише на венецијанску штампарију Божидара Вуковића и његовог сина Винценца. Далековиди и предузимљиви милешевски игуман јеромонах Данило упутио је неколико монаха, вичних калиграфији и писму и добрих познавалаца текстова које је требало преписивати, да се у Венецији науче типографском умећу и да за штампарију у Милешевци набаве пресе и слова. У Првој милешевској штампарији, основаној 1544. године, најпре је отиснута књига *Псалтир с последовањем*. У поговору књиге, припреме и почетак рада штампарије описао је њен оснивач игуман Данило поетским речима, усрдно молећи читаоце да због евентуалних грешака не куну њега, игумана Данила, и јеромонахе Мардарија и Теодора: „Нас који смо се око овога трудили благословите, а не куните. Јер, није писао Дух Свети, ни анђео, него рука грешна и кална идухтужни, несрећни и грешни". Године 1546. штампан је Молитвеник (Требник), да би, након прекида од десетак година, покретањем Друге милешевске штампарије, 1557. године, био обновљен типографски рад и одштампана трећа књига - *Псалтир с последовањем*. Многи примерци богослужбених књига из две милешевске штампарије разношени су широм Балкана по српским манастирима - „хришћанима за спасење и очишћење од сваке нечистоће".

Но, флуидном судбином књиге, десило се да ниједан примерак ни из милешевске скрипторије ни из штампарије није сачуван ту где је настао - у Милешевци. Многе се њене књиге налазе данас у библиотекама европских метропола или српских манастира. Величину и врсте фондова милешевске библиотеке данас је тешко и наслутити, јер је и она делила судбину манастира и ризнице.

Сада се у Милешевци, у збирци старих књига, чувају две, писане руком на хартији: *Маргарит*, донет 1666. године из Свете Горе, и *Триод*, преписан у XVI веку у манастиру Довољи, те три штампане књиге: *Октоих*, штампан 1494. године у штампарији Црнојевића, *Триод Лазаревац*, штампан у Скадру 1563, и *Београдско четворојеванђеље* из 1552. године.

Срећом, Милешева је са својим темељним вредностима духовног изворишта светосавља и ремек-делима фреско-сликарства надживела све несреће које су је задесиле у историји. Спаљивање моштију Светога Саве није затрло изворе његовог култа, а фреске Белог анђела на Христовом гробу, портрети Светог Саве, Симеона Немање и краља Владислава у визуелном памћењу Срба забележени су као најлепша дела националне ликовне баштине.

Радојка Зарић

ИЗАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

1. F. Miklosich, Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Vindobonae 1858, 25-27, 71, 333.
2. G. Millet, *L'ancien art Serbe, Les eglises*; Paris 1919, 60-61, 64-65.
3. Т. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библио-тека*, Споменик СКА ЛП (Сарајево 1922) 115, 153, 155-167,
4. П. Поповић, *Фреске ктитора у манастиру Милешева*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VII (Београд 1927) 95.
5. М. Васић, Жичи и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века, Београд 1928, 52.
6. G. Millet, *Etudes sur les eglises de Rascie. L'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, 168-173.
7. А. Дероко. *На светим водама Лима*, Гласник скопског научног друштва XI (Скопље 1932) 125-130.
8. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 18. Ђ. Бошковић, Приказ књиге: С. Радојчић.
9. Портрети српских владара у средњем веку, Гласник СД XV-XVI (1934), 393-394.
10. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Југословенски историјски часопис 3 (1937), 122-123.
11. Н. Л. Окунев, *Милешево, памтник сербског искуства*, *Bizantinoslavica* VII (Прага 1938), 33-107.
12. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 189-192.
13. Д. Медаковић, *Грфика српских штампаних књига XV-XVII века*, Београд 1958, 31-32, 44, 53, 161-163.
14. Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, Београд 1961, 112-115, 128-129, 139, 158, 174.
15. А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1962, 51, 69-70.
16. С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963.
17. С. Петковић, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614, Нови Сад 1965, 128-131.
18. V. J. Djuric, *La peinture murale Serbe du XIII siecle, L'art byzantin du XIII siecle*, Београд 1967, 156-159.
19. В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник за ликовне уметности 4 (Нови Сад 1968), 82-83, нап. 45;
20. Д. Милошевић, Срби светитељи у старом српском сликарству, О Србљаку (Београд 1970), 152, 162-163, 228-229.
21. А. Ф. Гилфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 265-271.
22. В. Шалипуровић, *Милешевска штампарија 1544-1557*, Пријепоље 1972.
23. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 36-37.
24. В. Ј. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1 (Краљево 1975), 17-26.
25. И. Николајевић, *Пријепоље и околина у рановизантијско доба*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића III (Пријепоље 1976), 199-209.
26. С. Ђирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића III (1976), 212-222.
27. Р. Самарцић, *Друга похара Милешеве*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV (1976), 153-159.
28. В. Шалипуровић, Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку, Београд 1979.
29. М. Благојевић, *Закон светог Симеона и Светог Саве*, Сава Немањић-Свети Сава. Историја и предање (Београд 1979), 129-164.
30. В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, Сава Немањић-Свети Сава (1979), 231-243.

31. Д. Богдановић, *Милешева као књижевно средиште*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића IX (1981), 93-99.
32. В. Ј. Ђурић, *Рашко градигељство; Српско сликарство на врхунцу*, у: Историја српског народа I (1981), 394-395, 410-414.
33. М. Ђоровић-Љубинковић, Улога архиепископа Саве Немањића у оснивању и развијању манастирског комплекса Милешева, Сеоски дани Сретена Вукосављевића X (1982), 157-167.
34. Р. Николић, *О гробу Светог Саве у Милешеву*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Србије XIV (1982), 182-190.
35. С. Радојчић, *Милешевске фреске страшног суда*, Одабрани чланци и студије 1933-1978 (1982), 182-190.
36. Ђ. Бошковић - М. Чанак-Медић, *Нека питања најстаријег раздобља Милешева*, Саопштења XV (1983), 7-22.
37. С. Мојсиловић-Поповић, Истраживања средњовековног манастира - Манастир Милешева, Саопштења XV (1983), 25-33.
38. В. Кораћ, Рад једне скупине мајстора градитеља у Рашкој у XIII веку, Глас САНУ СССXXXIV (1983), 21-34.
39. В. Кораћ, *Милешевска спољна приправа и њен одјек у архитектури Трнова*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 19 (1983), 17-39.
40. М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, Београд 1985, 89-91, 179-180.
41. М. Лукић, *Воденица манастира Милешева*, Саопштења XIX (1987), 253-264.
42. Милешева у историји српског народа, међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, јуна 1985. (Београд 1987).
43. Доментијан, *Живот Светог Саве* (приредила Р.Маринковић), Стара српска књижевност 4, Београд 1988, 220-232.
44. Теодосије, *Житије Светог Саве* (приредио Д. Богдановић), Стара српска књижевност 5, Београд 1988, 248-260.
45. О. Кандић, *Гробна обележја у цркви манастира Милешева*, Саопштења XXII-XXIII (1991), 103-111.
46. Е. Зечевић, *Истраживања гробнице краља Владислава*, Саопштења XXII-XXIII (1991), 113-126.
47. Б. Живковић, *Милешева*. Цртежи фресака, Београд 1992.
48. Д. Поповић, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 48-60.
49. Р. Зарић, *Фреско-сликарство у ђаконикону манастира Милешева*, Гласник друштва конзерватора Србије 16 (Београд 1992), 96-99.
50. В. Ј. Ђурић, Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, Зограф 22 (Београд 1992), 13-27.
51. С. Поповић, *Крст у кругу*. Архитектура манастира у средњовековној Србији, Београд 1994, 164-171, 250, 290-294.
52. О истраживачким и конзерваторским радовима у Милешеву в. М. Јанковић у: Археолошки преглед 22 (1981); 23 (1982); О. Кандић, С. Поповић, М. Лукић у: Гласник друштва конзерватора Србије 8 (1984), 9 (1985), 10 (1986), 16 (1992), 17 (1993), 18 (1994); Д. Бојанић у: Гласник ДКС 9 (1985); Д. Ми-нић - О. Вукадин у: Гласник ДКС 18 (1994).
53. К. Мано-Зиси, *Милешевско штампарство 1544-1557*. 450 година од оснивања штампарије у манастиру Милешева, Пријепоље 1994.
54. В. Ј. Ђурић, *Стари сјај милешевских фресака*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 16 (1994), 103-106.
55. О. Кандић у: М. Чанак-Медић - О. Кандић, Архитектура прве половине XIII века, Споменици српске архитектуре средњег века. Корпус сакралних грађевина III, Београд 1995.